

ЮРИДИЧНА ПРИРОДА ПРАВА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ТА ЙОГО МІСЦЕ У СИСТЕМІ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

Хрідочкін А. В.

У статті проаналізована юридична природа права Європейського Союзу та його місце у системі сучасного міжнародного права. Наголошено, що правопорядок, який складався у межах Європейських Співтовариств, закріплювався в особливій системі правових норм, а основним фактором, який об'єднував ці правові утворення, стало те, що всі вони тією чи іншою мірою були пов'язані з інтеграційними процесами. Встановлено, що на формування права Європейського Союзу вплинули також правові концепції і принципи, властиві національному праву держав-членів, які незабаром отримали поширення та визнання у міжнародно-правовій галузі. Акцентовано увагу на тому, що з часом сформувалася своєрідна й автономна правова система Європейського Союзу, яка не була властива ані національним правовим системам держав-членів, ані міжнародному праву. Визначено, що за своїм сутнісним змістом установчі акти Європейського Союзу більше нагадують конституційне законодавство національних держав, оскільки визначають мету та завдання інтеграції, коло повноважень інтеграційних утворень та їх природу, порядок формування і діяльності інститутів, принципи взаємин інтеграційних утворень з національними державами-членами і третіми державами, а також з міжнародними організаціями. Зауважено, що система права Європейського Союзу виникла насамперед внаслідок міжнародної активності держав-засновниць, а також діяльності Європейських Співтовариств, вона зміцнює зв'язки не лише між вказаними суб'єктами міжнародних відносин, постійно розширюючи сферу застосування міжнародно-правового регулювання, адаптованого до особливостей та умов європейської інтеграції, а й між іншими міжнародними організаціями, так званіми третіми країнами, які не є членами Європейського Союзу. Підкреслено, що суттєве значення під час з'ясування проблеми співвідношення права Європейського Союзу і міжнародного права має питання стосовно долі міжнародних зобов'язань держав-членів, взятих ними ще до їх вступу до Європейських Співтовариств та Європейського Союзу. Зазначено, що право Європейського Союзу рекомендує правила, в межах яких неможливо прийняття міжнародних договорів, що зачіпають інтереси Європейських Співтовариств і Європейського Союзу. Зроблено висновок, що система права Європейського

Союзу являє собою регіональну підсистему міжнародного права, взаємодія з яким здійснюється на засадах примату саме норм права міжнародного.

Ключові слова: Європейські співтовариства, Лісабонський договір, міжнародне право, національне право, право Європейського Союзу, право міжнародних організацій, система права, юрисдикція.

Khidochkin A. V. The legal nature of the European Union law and its place in the international law system

The article analyzes the legal nature of the European Union law and its place in the system of modern international law. It is emphasized that the rule of law, which was formed within the European Communities, was enshrined in a special system of legal norms, and the main factor that united these legal entities was that they were all in one way or another related to integration processes. It is established that the formation of the law of the European Union was also influenced by the legal concepts and principles inherent in the national law of the Member States, which soon received distribution and recognition in the international legal sector. It is emphasized that over time, a peculiar and autonomous legal system of the European Union was formed, which was not inherent in the national legal systems of Member States or International Law. It is determined that by their essential content, the constituent acts of the European Union are more reminiscent of the constitutional legislation of nation-states, since they determine the purpose and objectives of integration, the range of powers of integration entities and their nature, the order of formation and activity States, as well as with international organizations. It is noted that the system of law of the European Union emerged, first of all, as a result of the international activity of the founding states, as well as the activity of European co-joints, it strengthens the links not only between the mentioned subjects of international relations, constantly expanding the scope regulation adapted to the peculiarities and conditions of European integration, but also between other international organizations, so-called third countries that are not members of the European Union. It is emphasized that it is essential to clarify the problem of the correlation of the law of the European Union

© Хрідочкін А. В., 2022

and the International Proceedings regarding the fate of the international obligations of the Member States, taken by them before their entry into the European Communities and the European Union. It is stated that the law of the European Union recommends the law that cannot be adopted by international treaties that affect the interests of the European Communities and the European Union. It is concluded that the system of law of the European Union is a regional subsystem of international law, the interaction with which is based on the primacy.

Key words: *European Communities, Lisbon Treaty, International Law, National Law, European Union Law, Law of International Organizations, System of Law, jurisdiction.*

Постановка проблеми та її актуальність.

Свого часу виникнення Європейських Співтовариств було зумовлене згодою держав-засновниць на добровільну передачу певних власних суверенних прав і повноважень до відома інтеграційних утворень, що формувалися. Правопорядок, який складався у межах цих об'єднань, закріплювався в особливій системі правових норм. А головним системоутворюючим фактором, який об'єднував ці правові утворення, стало те, що всі вони тією або іншою мірою були пов'язані з інтеграційними процесами. Водночас на формування цієї системи вплинули й правові концепції та принципи, властиві національному праву держав-членів, які незабаром отримали поширення і визнання в міжнародно-правовій галузі. Йдеться про використання певних правових підходів, які поступово трансформувалися відповідно до мети і завдань інтеграції. Як наслідок, сформувалася своєрідна й автономна правова система, що не була властива ані національним правовим системам держав-членів, ані міжнародному праву. Самобутньому характеру інтеграційних утворень відповідала й оригінальна природа правової системи, яка діяла в межах цих об'єднань.

Питання про самостійність права Європейського Союзу як особливої правової системи ще й досі дискутується в науковій і навчальній літературі. Інколи фахівці, які досліджують правові проблеми європейської інтеграції, наполягають на тому, що право Європейського Союзу є лише місцевим регіональним або навіть субрегіональним різновидом міжнародного права. Тим не менш не можна не помітити, що за своїм сутнісним змістом ці установчі акти більше нагадують конституційне законодавство національних держав. Вони визначають мету та завдання інтеграції, коло повноважень інтеграційних утворень та їх природу, порядок формування та діяльності інститутів,

принципи взаємин інтеграційних утворень з національними державами-членами і третіми державами, а також з міжнародними організаціями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам юридичної природи права Європейського Союзу та його місця у системі міжнародного права у своїх дослідженнях приділяли увагу багато вчених, зокрема: О. Андрійчук, Е. Брюна, Г. де Бурка, М. Баймуратов, М. Буроменський, А. Вакуленко, М. Гнатовський, І. Гриценко, І. Грицяк, Г. Дейвіс, В. Денисов, С. Добрянський, А. Довгерт, М. Жюльєн, В. Забігайло, Л. Ентін, П. Калініченко, А. Капустін, С. Кашкін, В. Кернз, П. Кобец, А. Колодій, В. Копійка, М. Корольов, І. Кравчук, Х. Краснова, П. Крейг, О. Кресін, Е. Кробі, К. Лінартс, Д. Лук'янов, З. Макаруха, М. Микієвич, О. Москаленко, В. Муравйов, П. Нуффел, Н. Оніщенко, В. Опришко, А. Омельченко, О. Петришина, Р. Петров, С. Погребняк, П. Рабінювич, С. Селіверстов, А. Слейтер, А. Татам, Л. Тимченко, Б. Топорнін, Н. Ушаков, А. Фастовець, В. Форманюк, Ю. Шемшученко, Ю. Юмашев, І. Яворська, І. Яковюк, та багато інших. Проте, незважаючи на вже напрацьований значний масив наукової літератури, проблеми юридичної природи права Європейського Союзу та його місця у системі міжнародного права, на жаль, не стали предметом спеціального дослідження. Наявні наукові праці розкривають ці питання лише з вузькогалузевою метою, без застосування відповідного комплексного підходу.

Отже, недостатній рівень розробленості такої проблеми на теоретичному рівні, а також відсутність комплексного правового вивчення питань юридичної природи права Європейського Союзу та його місця у системі міжнародного права зумовлюють актуальність такого дослідження.

Метою цієї статті є аналіз юридичної природи права Європейського Союзу та його місця у системі міжнародного права.

Виклад основного матеріалу. Для розуміння особливостей права Європейського Союзу досить важливо з'ясувати його місце у системі міжнародного права. Як відомо, у загальнопоширеному в юридичній літературі тлумаченні під міжнародним правом розуміють систему норм та принципів, які регулюють відносини між державами, міжнародними організаціями та іншими суб'єктами міжнародного права [1, с. 26]. Система Європейського Союзу містить три головні суб'єкти міжнародного права: дві міжнародні організації (Європейський Союз і Європейські Співтовариства) і держави як складники цих міжнародних утво-

рень, а це означає, що ті відносини, які виникають між ними та іншими міжнародними організаціями або третіми державами, підлягають регулюванню за допомогою норм саме міжнародного права. Водночас правова система і Європейського Союзу загалом, і Європейських Співтовариств як його складників будувалась з урахуванням примату норм і принципів міжнародного права над правом Європейських Співтовариств [2, с. 17-18].

Таким чином, міжнародне право виступає своєрідним «юридичним знаменником» як внутрішніх, так і зовнішніх відносин зазначених суб'єктів. При цьому варто звернути увагу на те, що якщо одним із загальних принципів міжнародного права є суверенітет окремої держави та її інтереси, то у праві Європейського Союзу на перший план виступає пріоритет саме цього об'єднання.

Водночас право останнього за своєю природою є особливою третьою системою права, яка займає власну нішу і функціонує не лише поряд із міжнародним правом, а й поряд із правом національним. Насамперед це пов'язано з тим, що право згаданої міждержавної структури є своєрідним поєднанням елементів правової системи, характерної, з одного боку, для міжнародної організації (якщо йдеться про Європейські Співтовариства), а з іншого – для окремої держави [3, с. 186]. Виходячи ж з того, що головна функція зазначеного права полягає в регулюванні процесів європейської інтеграції, його за суттю можна вважати правом інтеграційним.

Нині юрисдикція Європейського Союзу поширюється вже на територію двадцяти семи країн-членів і у відповідності до головної мети європейської інтеграції має тенденції до поступового географічного розширення, насамперед за рахунок держав Східної та Центральної Європи. Вживає певних заходів щодо вступу до Європейського Союзу і Україна. Безперечно, зміни, які відбуваються в межах функціонування цього міжнародного об'єднання, зумовлюють необхідність розвитку та вдосконалення його правової системи, яка не лише забезпечує інтеграційні процеси, а й юридично закріплює досягнуті при цьому позитивні результати. Одночасно право Європейського Союзу відчутно впливає на формування національних правових систем держав-членів, а також тих держав, які готуються до вступу в нього [4, с. 76]. Безумовно, подальший розвиток Європейського Союзу і зростання його міжнародного авторитету має позитивний вплив на підвищення ролі та місце права названої структури у системі міжнародного права.

Незважаючи на те, що право Європейського Союзу виникло насамперед внаслідок міжнародної активності держав-засновниць, а також діяльності Європейських Співтовариств (Європейського співтовариства вугілля та сталі, Європейського економічного співтовариства та Європейського співтовариства з атомної енергії), воно зміцнює зв'язки не лише між згаданими суб'єктами міжнародних відносин, постійно розширюючи сферу застосування міжнародно-правового регулювання, адаптованого до особливостей та умов європейської інтеграції, а й між іншими міжнародними організаціями, так званими третіми країнами, які не є членами Європейського Союзу. Як наслідок, виникає ситуація, коли необхідна взаємодія права Європейського Союзу і міжнародного права, шляхом якої реалізується відповідна правосуб'єктність, адже Європейські Співтовариства, згідно з установчими договорами, користуються певною міжнародною правосуб'єктністю. Наприклад, вони мають право вести переговори та укласти міжнародні договори й угоди з третіми державами як двостороннього, так і багатостороннього характеру, співробітничати з міжнародними організаціями як їх члени або не будучи ними [5, с. 58]. Вони також мають право підтримувати дипломатичні відносини з третіми державами та міжнародними організаціями [6, с. 7].

Необхідно також зазначити, що Європейський Союз, відповідно до ст. 32 Лісабонського договору, набув правосуб'єктності і має право укласти міжнародні угоди в усіх галузях його компетенції у випадках, якщо: це передбачено основоположними договорами Європейського Союзу; цього потребують цілі, зазначені у договорах; цього потребує обов'язковий документ Європейського Союзу; такий договір може «вплинути на загальні правила Європейського Союзу або змінити їх». При цьому держави-члени мають право укласти будь-який міжнародний договір за умови, що він не суперечить угодам, підписаним Європейським Союзом, і не належить до його компетенції [7, с. 56].

Лісабонським договором закріплена така процедура укладання міжнародних угод від імені Європейського Союзу: Рада Європейського Союзу надає згоду на проведення перемовин після отримання на це відповідних рекомендацій Європейської комісії та Високого представника у зовнішній політиці та політиці безпеки. Він також призначає главу делегації або представника від Європейського Союзу і приймає рішення про підписання договору. При цьому Європейський парламент

виконує дорадчу функцію, за винятком положень договору, до яких застосовуються юридичні процедури, і угод про приєднання до Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод.

Існування права Європейського Союзу поставило цілу низку питань, пов'язаних із визначенням форм і механізму його взаємодії з міжнародним правом. Наприклад, як співвідносяться принцип верховенства права Європейських Співтовариств з принципами та нормами міжнародного права, яке місце посідають міжнародні договори у системі джерел права Європейського Союзу тощо. І тут слід врахувати позицію Суду Європейських Співтовариств, який зазначив, що міжнародні договори, учасниками яких є Європейські Співтовариства, стають частиною системи європейського права [8, с. 103]. Йдеться про міжнародно-правові акти, які укладаються в межах Європейського Союзу та Європейських Співтовариств на основі установчих договорів. Незважаючи на те, що вони схожі з міжнародними договорами, їх усе ж таки слід розглядати як внутрішні нормативно-правові акти [9, с. 42]. У такому випадку мову доцільно вести про міжнародні договори з третіми державами (державами, які не є членами Європейського Союзу), міжнародними організаціями, а також про інші міжнародні договори Європейського Союзу, що виходять за межі його установчих договорів, що регулюються відповідними міжнародними конвенціями (зокрема, Віденською конвенцією про права міжнародних договорів (1969 р.)), тобто маються на увазі ті договори, які підпадають під дію міжнародного права.

Разом із тим необхідно зазначити, що право Європейських Співтовариств укладати міжнародні договори та угоди сформульоване у Договорі про заснування Європейського Співтовариства. Відповідно до його ст. 300 «...у всіх випадках, коли положення Договору про Європейський Союз передбачає підписання угоди між Співтовариством та однією або декількома державами чи міжнародними організаціями, Комісія направляє рекомендації Раді, яка уповноважує її на початок проведення переговорів. Ці переговори проводяться Комісією, яка при цьому повинна консультуватися зі спеціальними комітетами, призначеними Радою з метою надання їй допомоги у виконанні цього завдання, і в рамках директив, направлених Радою».

Суттєве значення під час з'ясування проблеми співвідношення права Європейського Союзу і міжнародного права має питання стосовно долі міжнародних зобов'язань держав-членів, взятих ними ще до їх вступу до Європейських Співтовариств та Європейського Союзу. Відповідь на це питання дано у ще одній статті Договору про заснування

Європейського Співтовариства, в якій зазначено, що «... права і обов'язки, які випливають із договорів, прийнятих до 1 січня 1958 р., а для нових членів Співдружності – до дати їх вступу, між однією або декількома державами-членами, з одного боку, і однією або декількома третіми державами – з іншого, не регламентуються положеннями чинного Договору». У зв'язку з цим міжнародні зобов'язання, взяті на себе державами до їх вступу до Європейського Союзу, зберігають чинність і мають використовуватись, що повністю відповідає одному із загальних принципів міжнародного права [10, с. 6].

На практиці можуть також виникнути ситуації, за яких положення раніше прийнятого міжнародного договору може бути несумісним з положеннями права Співтовариства. У таких випадках держави-члени повинні вжити всіх необхідних заходів з метою усунення неузгодженостей, що виникли. У цьому разі держави-члени надають одна одній допомогу щодо нього, а за певних обставин – виробляють спільну позицію. Неодноразові ж рішення Суду Європейських Співтовариств підтверджують, що загальний принцип міжнародного права, згідно з яким «договори повинні використовуватись» у межах права Європейського Союзу, має виконуватись [11, с. 287]. Крім того, Суд підтвердив обов'язковість для Європейських Співтовариств резолюцій, винесених інститутами, створеними на основі договорів про асоціації, в яких ці Співтовариства є однією зі сторін (за умови, що установчі акти згаданих асоціацій передбачають таку обов'язковість).

«Зовнішня» діяльність Європейського Союзу переконливо свідчить про істотний вплив укладених його суб'єктами міжнародних договорів на формування та вдосконалення права Європейського Союзу. До їх числа належать договори, підписані Європейськими Співтовариствами з третіми державами або міжнародними організаціями [12, с. 216]. Заслугує на увагу і наявність чіткого механізму правового забезпечення переговорного процесу, який зводиться до такого. Питання прийняття таких міжнародних договорів вносяться Комісією на розгляд Ради кваліфікованою більшістю голосів. Ці переговори ведуться безпосередньо Комісією, яка зобов'язана дотримуватися директив Ради та інформувати Європарламент про їх перебіг.

Рішення про підписання договору приймається Радою за рекомендацією Комісії [13, с. 89]. Відносно ж договорів про асоціації, які передбачені Договором про Європейський Союз, то вони можуть бути ухвалені лише на основі одностайного рішення членів Ради. Проте перед схваленням договору передбачається проведення консультацій з Європарламентом, а здебільшого

потрібно мати цей позитивний висновок відповідного органу. Взагалі ж слід зауважити, що, враховуючи важливість для Співдружності того чи іншого договору, використовуються різні процедури голосування, які впливають на його результат. Наприклад, відмова Європарламенту дати позитивний висновок робить неможливим введення договору в дію [14, с. 373]. Якщо у Ради, Комісії або у держав-членів виникають певні сумніви щодо відповідності міжнародного договору, що підлягає схваленню установчим нормативно-правовим актом Європейського Союзу, зазначені суб'єкти можуть звернутися із запитом до Суду Європейських Співтовариств (крім випадків, що стосуються питань безпосередньої компетенції Європейського Союзу), рішення якого є остаточним і має обов'язкову юридичну силу. Якщо ж Суд встановив певну невідповідність, то необхідні зміни слід внести в установчий нормативно-правовий акт у порядку, який визначений Договором про Європейський Союз.

Окрему категорію міжнародних договорів становлять так звані «змішані» договори. Вони охоплюють відносини у сфері компетенції як Співтовариства, так і його держав-членів [15, с. 151]. До числа таких договорів можна, наприклад, віднести Угоду про партнерство та співробітництво між Європейським Союзом та Україною, підписану 16 червня 1994 р. Вона, до речі, започаткувала партнерство між Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами, з одного боку, та Україною – з іншого. Своєрідністю цих договорів є те, що їх стороною у відносинах з третіми державами або міжнародними організаціями є як Європейські Співтовариства, так і держави-члени. Для того щоб такі договори набули чинності, необхідні не лише згода Ради, а й їх ратифікація всіма державами-членами. З огляду на складність та тривалість вказаної процедури, установчі нормативно-правові акти Європейського Союзу передбачають можливість дострокового введення таких договорів у дію рішенням Ради (але в межах виключної компетенції Європейських Співтовариств) [16, с. 29-30]. Зазначене рішення виноситься Радою на основі кваліфікованої більшості голосів за рекомендацією Комісії. Так, 1 червня 1995 р. між Україною та Європейським Союзом була підписана Тимчасова угода, яка містила більшість положень Угоди про партнерство та співробітництво (1994 р.), насамперед тих, що стосувалися доступу товарів на ринок, конкуренції та розв'язання спорів. З метою уникнення порушень встановленого порядку із Тимчасової угоди були вилучені розділи, що стосувалися питань політичного діалогу, економічного співробітництва та інвестицій, які вимагали ратифікації парламентами держав-членів Європейського Союзу.

Норми та принципи, що закріплені у зазначених категоріях міжнародних договорів, є невід'ємною частиною права цього інтеграційного об'єднання. Слід також наголосити, що цим договорам відводяться роль і місце, властиві державам з моністичною системою, відповідно до якої міжнародне і внутрішньодержавне, національне право є частинами загальної, єдиної системи права. У моністичній теорії права є дві точки зору. Перша зводиться до домінування ролі міжнародного права над національним, внутрішнім, а друга надає перевагу внутрішньодержавному праву над міжнародним [17, с. 38]. У цьому випадку для інкорпорації в правову систему Європейського Союзу міжнародних угод такого роду не вимагається прийняття будь-яких спеціальних актів [18, с. 261]. У ієрархії такої системи вони посідають місце безпосередньо за установчими договорами, а їх положення мають пряму дію і навіть застосування судом таких угод не вимагає прийняття будь-яких додаткових актів нормативного характеру.

Окремі труднощі можуть виникати з міжнародними угодами, які укладаються державами-членами, але правові наслідки яких можуть зачіпати інтереси Європейського Союзу. Щодо можливості прийняття такого роду договорів, то Договір про заснування Європейського Співтовариства зобов'язує держави-члени утримуватись від будь-яких заходів (насамперед підписання угод), що можуть поставити під загрозу досягнення цілей Європейського Союзу [19, с. 93]. Саме так право Європейського Союзу рекомендує правила, в межах яких неможливе прийняття міжнародних договорів, що зачіпають інтереси Європейських Співтовариств і Європейського Союзу.

Не виникає проблем і з використанням цих міжнародних договорів як джерел права Європейського Союзу, коли згадане інтеграційне об'єднання уповноважує Європейські Співтовариства на укладання угод з питань, що стосуються їх юрисдикції, або у разі визнання юридичного значення такого акта Судом Європейських Співтовариств. Це, зокрема, характерно для міжнародних багатосторонніх договорів, у яких Європейські Співтовариства не можуть брати участь внаслідок певних формальних перешкод [20, с. 9]. У такому випадку окремі держави-члени можуть отримати доручення щодо виконання функцій представництва Європейського Союзу в згаданих міжнародних організаціях. Якщо ж лише частина членів Європейського Союзу бере участь у міжнародній організації або конференції, то вони зобов'язані презентувати та захищати спільні інтереси членів цього об'єднання. У такому разі спільна позиція держав-членів у міжнародній організації викладається представником держави, що головує у Раді.

Висновки. Таким чином, система права Європейського Союзу являє собою регіональну

підсистему міжнародного права, взаємодія з яким здійснюється на засадах примату саме норм права міжнародного. Зокрема, Суд Європейських Співтовариств неодноразово визнавав застосування в рамках права Європейських Співтовариств положень міжнародних договорів про захист прав людини, в яких беруть участь або до яких приєдналися держави-члени цих Співтовариств. Крім того, з огляду на роль міжнародного права у розвитку правосуб'єктності Європейських Співтовариств та Європейського Союзу слід відзначити активізацію їхньої участі у діяльності міжнародних організацій. Наприклад, Європейське Співтовариство увійшло до складу такої досить авторитетної вузькоспеціалізованої міжнародної організації, як Світова організація торгівлі, а у низці організацій він виступає як спостерігач (зокрема, в Організації Об'єднаних Націй). Безумовно, все це сприяє зростанню впливу норм та принципів міжнародного права на право Європейського Союзу, а право останнього доповнює міжнародне право та сприяє його подальшому розвитку.

Література

1. Міжнародне публічне право : навчально-методичний посібник / уклад. С.С. Андрейченко та ін. Одеса : Фенікс, 2021. 318 с.
2. Смирнова К.В., Березовська І.А. Розвиток доктрини прямої дії міжнародних угод у праві Європейського Союзу. *Право України*. 2019. № 6. С. 15-34.
3. Муртіщева А.О. Конституційно-правова відповідальність уряду в державах Європейського Союзу: теорія та практика : монографія. Харків : Юрайт, 2022. 328 с.
4. Плотніков О.В. Відокремлення європейського права від міжнародного права в практиці Суду Європейського Союзу. *Європейські студії та право*. 2013. № 1. С. 72-81.
5. Європейський Союз: загальна інформація, організаційна структура, правова система : словник-довідник / уклад. Ю.С. Кононенко, І.М. Лубко. Черкаси : Гордієнко Є.І., 2019. 306 с.
6. Костюченко Я.М. Правові засади асоціації у відносинах Європейського Союзу з третіми країнами й міжнародними організаціями та Україною : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.11. Київ, 2020. 36 с.
7. Михайлова О.С. Міжнародні договори як первинне джерело права Європейського Союзу. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2016. Вип. 1. С. 55-59.
8. Гомонай В.В. Конституційно-правове забезпечення набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору : монографія. Херсон : Гельветика, 2020. 259 с.
9. Абрамова В.О., Косінова Д.С. Питання про правову природу Європейського Союзу. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. Серія «Юридичні науки». 2020. № 11(2). С. 40-45.
10. Станько І.Я. Співвідношення принципів та норм права у правових системах України та Європейського Союзу : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2020. 20 с.
11. Лепіш Н.Я., Проць І.М. Вплив міжнародно-правових актів на конституційні трансформації в державах-членах Європейського Союзу. *Молодий вчений*. 2021. № 3(2). С. 285-289.
12. Фалалєєва Л.Г. Захист основоположних прав у інтеграційному правопорядку Європейського Союзу : монографія. Київ : Кандиба Т.П. 2020. 454 с.
13. Європейське право: право Європейського Союзу : підручник : у трьох кн. / за заг. ред. В.І. Муравйова. Київ : Ін Юре, 2015. Кн. перша : Інституційне право Європейського Союзу / В.І. Муравйов, О.М. Шпакович, О.М. Лисенко, О.В. Святун. Київ : Ін Юре, 2015. 312 с.
14. Ходош А.В. Співвідношення права Європейського Союзу та міжнародного права. *Журнал східноєвропейського права*. 2019. № 63. С. 371-377.
15. Право ЄС: устрій та правопорядок : навчально-методичний посібник / С.М. Задорожна, Н.В. Кирилюк, А.З. Маник ; за заг. ред. С.М. Задорожної. Чернівці. 2021. 232 с.
16. Зіглер К. Міжнародне право та право Європейського Союзу: між асиметричною конституціоналізацією та фрагментацією. *Європейське право*. 2012. № 2-4. С. 24-47.
17. Ковалів М.В., Тимчишин Т.М., Ніканорова О.В. Основи права Європейського Союзу : навчальний посібник. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2020. 212 с.
18. Петренко Ю.В. Проблеми міжнародно-правового механізму співробітництва держав-членів Європейського Союзу у сфері оборони. *Проблеми законності*. 2019. Вип. 147. С. 253-270.
19. Богдан Ю.В. Конституційно-правові основи забезпечення доступу до інформації в Україні та країнах Європейського Союзу : монографія. Київ : 7БЦ, 2021. 203 с.
20. Бережна К.В. Проблема міжнародної правосуб'єктності Європейського Союзу. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2012. Вип. 3. С. 8-12.

Хрідочкін А. В.,

*доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри підприємництва,
організації виробництва*

*та теоретичної і прикладної економіки
Українського державного хіміко-технологічного
університету*